

Andrzej Wojtaszak

Uniwersytet Szczeciński / University of Szczecin

 <https://orcid.org/0000-0002-5615-9438>

Losy przedwrześniowych generałów Wojska Polskiego w okresie II wojny światowej. Wprowadzenie do tematu

Summary

The Fate of Pre-September Generals of the Polish Army during World War II Introduction to the Topic

During World War II, the Polish generals shared the fate of the entire society. During Poland's defensive war in 1939, four active service generals and the retired General Stanisław Rawicz-Dziewulski, who took an active part in the defense of Warsaw, died in battles against Germany. As a result of the military operations, 33 generals and 1 rear admiral were captured by the Germans. After the Soviet troops entered the territory of the Second Polish Republic, General Józef Olszyna-Wilczyński was shot dead. 45 generals and 2 rear admirals of the Polish Army as well as a priest and the Dean General of the Polish Army (active and retired) were captured by the Soviets. Some generals were interned in Romania (28) and Hungary (12). Many generals managed to join the Polish Armed Forces established in France and then in Great Britain. Some Sanation generals were 'isolated'. Camps were established in Cerizay (France) and on the island of Bute in Rothesay (Great Britain). In the present article, the author will analyse the complex fate of the pre-September generals, which in many cases was very dramatic.

Keywords: elites of the Polish Army, Polish defensive war of 1939, generals and their war fate

Received: 2024-06-17. Verified: 2024-06-17. Revised: 2024-09-17. Accepted: 2024-09-24

© by the author, licensee University of Lodz – Lodz University Press, Lodz, Poland. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution license CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Streszczenie

W okresie II wojny światowej polska generalicja podzieliła losy całego społeczeństwa. W trakcie wojny obronnej Polski w 1939 r. w walkach z Niemcami zginęło czterech generałów służby czynnej oraz będący w stanie spoczynku gen. Stanisław Rawicz-Dziewulski, który brał czynny udział w obronie Warszawy. Po działaniach militarnych do niemieckiej niewoli trafiło 33 generałów i 1 kontradmirał. Po wkroczeniu wojsk sowieckich na tereny Drugiej Rzeczypospolitej rozstrzelano gen. Józefa Olszynę-Wilczyńskiego. W niewoli sowieckiej znalazło się 45 generałów i 2 kontradmirałów WP oraz ks. dziekan generalny WP (służby czynnej i będących w stanie spoczynku). Część generałów została internowana w Rumunii (28) oraz na Węgrzech (12). Wielu generałów przedostało się do tworzonych we Francji, a następnie w Wielkiej Brytanii Polskich Sił Zbrojnych. Część generałów sanacyjnych była „izolowana”. Powstały obozy w Cerizay (Francja) i na wyspie Bute w miejscowości Rothesay (Wielka Brytania). W prezentowanym artykule autor zamierza opisać złożone losy przedwojennych generałów, które w wielu przypadkach były bardzo dramatyczne.

Słowa kluczowe: elity Wojska Polskiego, wojna obronna Polski 1939 r., generałowie i ich losy wojenne

Wprowadzenie

Pomimo uregulowania stosunków z Niemcami i Związkiem Sowieckim (pakt o nieagresji z ZSRS z dnia 25 lipca 1932 r. oraz podpisana z Niemcami deklaracja o niestosowaniu przemocy z 26 stycznia 1934 r.) w polskich kręgach wojskowych zdawano sobie sprawę z nieuniknionej konfrontacji. Zagrożenie wojenne było widoczne od momentu dojścia do władzy Adolfa Hitlera. Polskie elity wojskowe (i sam Józef Piłsudski) oceniały, że większe zagrożenie istnieje ze strony Sowietów. Słynne stało się określenie użyte przez Marszałka w rozmowie z gen. Kazimierzem Fabrycym: „Mając te dwa pakt siedzimy na dwóch stołkach. To nie może trwać długo. Musimy wiedzieć... z którego najpierw spadniemy i kiedy”¹. W dniu 1 września 1939 r. nastąpił atak III Rzeszy na Polskę i realizacja tzw. *Fall Weiss*². Polska była w stanie zgromadzić 39 dywizji piechoty i 13 brygad kawalerii (w tym jedną zmotoryzowaną – 10. Brygada Kawalerii Zmotoryzowanej). Niemcy posiadali 104 dywizje, z których 72 rzucono na Polskę. W składzie wojsk hitlerowskich znajdowało się 15 dywizji pancernych, lekkich i zmotoryzowanych.

¹ Notatka (pisana ręką min. Szembeka) z konferencji u marszałka Piłsudskiego w dniu 12.IV.1934, [w:] *Diariusz i teki Szembeka*, t. I, Londyn 1964, s. 155. Cf. K. Świtalski, *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992, s. 659–660.

² R. Forczyk, *Fall Weiss. Najazd na Polskę w 1939*, Poznań 2019. Cf. L. Moczulski, *Wojna Polska 1939*, Warszawa 2009, s. 505 i nn.

Wojsko niemieckie posiadało piętnastokrotną przewagę w czołgach i pięciokrotną w lotnictwie³. Brak pełnoskalowych działań militarnych ze strony sojuszników Polski – Anglii i Francji, ograniczał nasze możliwości, a w konsekwencji przyczynił się do początku światowej pożogi⁴. Polska znalazła się pomiędzy dwoma agresywnymi sąsiadami, obok Niemców do agresji na tereny wschodnie Rzeczypospolitej (17 IX 1939) przystąpił Związek Sowiecki⁵. Naczelnny Wódz podjął decyzję o nieprowadzeniu walki z bolszewikami:

Sowiety wkroczyły. Nakazuję ogólne wycofanie na Rumunię i Węgry najkrótszymi drogami. Z bolszewikami nie walczyć, chyba w razie natarcia z ich strony albo próby rozbrojenia oddziałów. Zadanie Warszawy i miast, które miały się bronić przed Niemcami – bez zmian⁶.

Nie ogłaszając wojny z Związkiem Sowieckim, zakładano, że wpłynie to pozytywnie na losy jeńców wojennych i ludności. W rezultacie obywatele Kresów Wschodnich jako mieszkańcy sowieckiego imperium nie mieli żadnych praw, a wzięci do niewoli żołnierze i oficerowie – nie byli jeńcami, lecz zwykłymi bandytami i antysowietami⁷.

Atak Związku Sowieckiego z użyciem 617 588 żołnierzy, 4959 armat i moździerzy i 4733 czołgów oraz około 3298 samolotów bojowych na granicy liczącej

³ J. Kuropieska, *Osamotnieni, lecz nie ugięci...*, [w:] A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, Kraków 2009, s. 12; P. Wiczorkiewicz, *Ostatnie lata Polski niepodległej. Kampania 1939 roku*, Łomianki 2014, s. 182–183.

⁴ P. Wiczorkiewicz, *op. cit.*, s. 183.

⁵ Zawarty 23 VIII 1939 r. układ o nieagresji między Niemcami i ZSRS zawierał tajny protokół dodatkowy. W jego drugim punkcie uzgodniono, że w przypadku „zmian terytorialnych i politycznych na obszarach należących do państwa polskiego, granica strefy interesów Niemiec i ZSRS będzie biegła wzdłuż rzek Narew, Wisła, San”. *Cf. Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów, siedemnasty września 1939 r.*, t. I, Warszawa 1994, dok. 40 i 41 oraz komentarz w: S. Dębski, *Miedzy Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007, s. 93. Szersze znaczenie ma jednak podpisana w Moskwie 28 VIII 1939 r. umowa o „granicy przyjaźni”, która zakłada m.in. likwidację państwa polskiego oraz wytyczenie wspólnej granicy między Niemcami i ZSRS. *Cf. Agresja sowiecka na Polskę...*, t. I, dok. 125. *Vide*: S. Dębski, *op. cit.*, s. 93–94. *Cf.* komentarz autorstwa Wojciecha Materskiego (*Na widenie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005, s. 543–546) oraz Pawła Wiczorkiewicza (*op. cit.*, s. 137 i 204–205).

⁶ Dyrektywa Naczelnego Wodza WP, Kosów, woj. stanisławowskie, 17 września 1939 r., [w:] *Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I (*Kampania wrześniowa 1939*), cz. 1 (*Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*), Londyn 1951, s. 566–567.

⁷ W. Bieszanow, *Czerwony Blitzkrieg 1939–1940*, Warszawa 2015, s. 67.

1407 km miał zatrzymać 12 000 polskich żołnierzy Korpusu Ochrony Pogranicza (25 batalionów i 5 szwadronów), dowodzonych przez gen. bryg. Wilhelma Orlik-Rückemanna⁸. Niewykonalne!⁹ Zakładano dalszą walkę u boku zachodnich sojuszników, po odtworzeniu wojska polskiego na obczyźnie (we Francji)¹⁰. Marszałek Edward Śmigły-Rydz zdecydował o udaniu się do Rumunii i w nocy z 17 na 18 września przekroczył most graniczny na rzece Czeremosz¹¹. Podobnie postąpiły najwyższe władze państwa.

Celem prezentowanego artykułu jest przedstawienie złożonych losów generalicji, elity Wojska Polskiego, która z racji pełnionych funkcji odpowiadała za rezultaty wojny, ponosząc ciężar porażki w 1939 r. oraz dzieląc losy całego społeczeństwa. Na ten temat powstało już wiele opracowań, m.in. autorstwa Tadeusza Jurgi, Piotra Staweckiego, Doroty Kisielewicz, Pawła Wieczorkiewicza, Apoloniusza Zawilskiego (i innych)¹². Problematyką tą zajmował się także autor artykułu¹³. Prezentowane opracowanie oparte jest na wielu badaniach autora i stanowi skróconą wersję wcześniejszych opracowań, które zostały skorygowane i uzupełnione o nowe wiadomości i nieznane dotychczas fakty historyczne. Ramy objętościowe artykułu ograniczają rozwinięcie wielu problemów, które często związane były z indywidualną sytuacją generałów, a miały wpływ na ich losy wojenne.

⁸ R. Forczyk, *op. cit.*, s. 837–328.

⁹ W. Bieszanow, *op. cit.*, s. 63–64. Po czystkach stalinowskich nie miał kto nimi dowodzić, co potwierdziła późniejsza wojna sowiecko-fińska. P. Wieczorkiewicz, *op. cit.*, s. 183–184.

¹⁰ Relacja generała Wacława Stachewicza, [w:] *Polskie siły zbrojne...*, t. I, cz. 4 (*Przebieg działań od 15–18 września*), Londyn 1986, s. 525; cf. L. Moczulski, *op. cit.*, s. 850.

¹¹ Z Marszałkiem granice przekroczyło siedmiu generałów: szef sztabu Naczelnego Wodza (NW) Wacław Stachewicz, jego zastępca Tadeusz Malinowski, dowódcy broni: artylerii – Stanisław Miller, lotnictwa – Józef Zając, saperów i fortyfikacji – Mieczysław Dąbkowski, szefowie służb: sprawiedliwości – Teofil Maresch, komunikacji – Aleksander Szychowski, a także inspektor Wojsk Etapowych Stanisław Kwaśniewski. P. Staweczki, *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne*, cz. 2, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, t. XV, nr 3, s. 92.

¹² Problematykę tę podejmowali: T. Jurga, *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990; P. Staweczki, *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne*, cz. 1, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, t. XV, nr 2 oraz *Generałowie polscy w wojnie obronnej...*, cz. 2; idem, *Generałowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945*, Warszawa 2010; D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998, s. 6–63; P. Wieczorkiewicz, *op. cit.*; A. Zawilski, *op. cit.* Warto zapoznać się z opiniami na temat kampanii wrześniowej polskich generałów, cf. Z. Mierzwiński, *Wrzesień w oczach generałów*, „Niepodległość i Pamięć” 2009, t. XVI, nr 2(30), s. 249–262.

¹³ A. Wojtaszak, *Generalicja Wojska Polskiego w latach 1935–1939. (Analiza grupy funkcjonalno-dyspozycyjnej)*, Szczecin 2018, s. 159–187.

Generałowie polegli w wojnie obronnej Polski w 1939 r.

W dniu wybuchu II wojny światowej w WP służyło 98 generałów w służbie czynnej¹⁴ oraz około 180 znajdujących się w stanie spoczynku. Z grupy 98 generałów służby czynnej w okresie wojny obronnej Polski w 1939 r. w walkach z Niemcami zginęło czterech: Józef Kustroń, Franciszek Wład, Stanisław Grzmot-Skotnicki i Mikołaj Bołtuć. Piąty generał, Józef Olszyna-Wilczyński, został zamordowany przez NKWD.

Generał brygady Józef Kustroń w okresie kampanii wrześniowej dowodził 21. Dywizją Piechoty Górskiej, która została rozbita w czasie walk pod Dzikowem i Oleszycami 15 września 1939 r. Generał Kustroń został wraz z grupą żołnierzy 3. pułku piechoty podhalańskiej otoczony przez Niemców w lasach na północ od Dzikowa i poległ w czasie walki pod Koziejówką. Niemcy wzywali go do kapitulacji.

Generał zbywał je [wezwania – A.W.] pogardliwym milczeniem. Teraz – mimo odniesionej rany – uniósł się jeszcze na rękach z wisem w dłoni, jakby się chciał rzucić naprzód, lecz opadł z powrotem. Unieruchomiły go dwie serie cekaem – jedna w krzyż, druga w prawą łopatkę [...]. Generał Kustroń żył jeszcze, usiłował coś mówić, w końcu ucichł i opadł martwy. Zebrani wokół oficerowie przypadli z płaczem do ciała swego dowódcy. Żołnierze niemieccy odrywali ich siłą. Dopiero kapitan niemiecki, dowiedziawszy się, nad kim płaczą, zgodził się pozostawić ich przez chwilę¹⁵.

Z kolei gen. bryg. Franciszek Wład, dowódca 14. Dywizji Piechoty, w dniu 17 września dostał polecenie zebrania dowodzonych przez siebie oddziałów w rejonie Iłowa i Budy Starej. Kiedy kolumny 14. DP wymuszały się z taborami 25. DP, zostały zaatakowane przez niemieckie lotnictwo. W dniu 18 września 1939 r. gen. Wład próbował zorganizować obronę w rejonie Białej Góry. Został jednak

¹⁴ Według stanu korpusu generalskiego na dzień 23 III 1939 r. w korpusie generalskim służyło 98 oficerów (razem z marszałkiem Edwardem Śmigłym-Rydzem). Cf. R. Rybka, K. Stepan, *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006, s. 4–6, 390, 405. Zdaniem Piotra Stawckiego we wrześniu 1939 r. w służbie czynnej znajdowało się 96 generałów, przy czym autor nie brał pod uwagę generałów dywizji Władysława Sikorskiego (w dyspozycji NW) i będących w stanie nieczynnym Felicjana Sławoja Składkowskiego oraz generała brygady Kordiana Józefa Zamorskiego. W zestawieniu znaleźli się generałowie brygady w stanie spoczynku Stanisław Małachowski-Nałęcz i Jerzy Wołkowicki. Pierwszy zgłosił się do służby i organizował obronę Modlina, a drugi został ponownie powołany do służby w sierpniu 1939 r. P. Stawcki, *Generałowie polscy...*, cz. 1, s. 71–75 (aneks).

¹⁵ A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 171; H.P., *Śp. Generał Kustroń dowódca 21. Dywizji Piechoty Górskiej, „Bellona”* 1941, nr 9, s. 20–25. *Vide*: A. Zawilski, *op. cit.*, s. 534 oraz T. Jurga, *op. cit.*, s. 788.

trafiony odłamkiem artyleryjskim podczas próby przeprawy przez Bzurę, zmarł w gajówce w Januszowie koło Wyszogrodu¹⁶.

Generał brygady Stanisław Grzmot-Skotnicki, dowódca Grupy Operacyjnej „Czersk”, 18 września znalazł się lesie w rejonie Białej Góry. Jego oddziały stanowiły element zachodniej osłony wycofujących się oddziałów. Razem z Pomorską Brygadą Kawalerii starał się przeprawić przez Bzurę w kierunku Puszczy Kampinoskiej. Próba ta zakończyła się niepowodzeniem, a ciężko ranny generał zmarł w nocy z 18 na 19 września w Tułowicach¹⁷.

Generał brygady Mikołaj Bołtuć – dowódca 4. DP i GO „Wschód” Armii „Pomorze”, przebił się znad Bzury przez Puszcę Kampinoską w stronę Modlina z grupą mjr. Piotra Kundy i resztkami 13. pułku piechoty w rejon Palmir. Objął dowództwo nad Grupą „Palmiry” (w składzie 17. DP, 146 pp. i inne oddziały), postanawiając dostać się wraz z nią do Warszawy. Wyruszone nocą z 21 na 22 września. O świcie 22 września oddziały dowodzone przez Bołtucia zostały zaatakowane przez niemiecką 18. DP w rejonie na południowy zachód od Łomianek (Górnych), a następnie przez niemiecką 29. Dywizję Zmotoryzowaną. Ostatnie chwile życia generała wspominał Ludwik Głowacki: „Generał Mikołaj Bołtuć prowadząc osobiście żołnierzy do ataku padł trafiony serią z broni maszynowej w nasadę szyi [...]. Zmarł nie odzyskawszy przytomności”¹⁸.

Ostatnim z generałów, który zginął w okresie walk wrześniowych, był dowódca Okręgu Korpusu III – Grodno, gen. bryg. Józef Olszyna-Wilczyński. Jako jedyny z polskich generałów zginął w służbie czynnej z rąk żołnierzy NKWD. Po starciach pod Kodziowcami polskie oddziały zaczęły się wycofywać po walkach pod Spóćkiniami. W pobliskim Teolinie pozostał gen. Olszyna-Wilczyński, który zwlekał z wyjazdem. Generał został zatrzymany przez oddziały NKWD w rejonie małej miejscowości Góra Koliszówka, gdzie 22 września 1939 r. został rozstrzelany¹⁹.

¹⁶ Vide: C. Grzelak, H. Stańczyk, *Kampania polska 1939 r.*, Warszawa 2005, s. 230; A. Zawilski, *op. cit.*, s. 588 oraz T. Jurga, *op. cit.*, s. 884. Cf. A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 171.

¹⁷ A. Zawilski, *op. cit.*, s. 586 oraz: T. Jurga, *op. cit.*, s. 770; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 172.

¹⁸ B. Królikowski, *Generał Mikołaj Bołtuć*, Warszawa 2009, s. 174; A. Zawilski, *op. cit.*, s. 628–629 oraz: T. Jurga, *op. cit.*, s. 751; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 171–172.

¹⁹ C.K. Grzelak, *Kresy w czerwieniu 1939*, Warszawa 2008, s. 300; idem, H. Stańczyk, *Kampania polska...*, s. 328. Cf. T. Jurga, *op. cit.*, s. 799; A. Zawilski, *op. cit.*, s. 753, przyp. 137. Opis mordu na generale Olszynie-Wilczyńskim i jego adiutancie kpt. Mieczysławie Strzemeskim jest przedstawiony szczegółowo w pracy: R. Szawłowski, *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. I, Warszawa 1997, s. 367–368. Vide też: W. Jaskulski, *Generał brygady Józef Konstanty Olszyna-Wilczyński (1890–1939)*, Włocławek 2013, s. 335–339; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 176.

Udział generałów WP w wojnie obronnej Polski w 1939 r. w ocenie historyków²⁰

Dokonując oceny skuteczności dowodzenia polskiej generalicji w 1939 r., Paweł Wieczorkiewicz²¹ za najsłabszy element działań militarnych uznawał dowodzenie na wysokim szczeblu, stawiając negatywne noty, np. marszałkowi Edwardowi Śmigłemu-Rydzowi, za „sposób organizacji dowodzenia, nadmierną centralizację i tendencję do ingerencji w rozkazodawstwo na poziomie dywizji i brygady” oraz niewykorzystanie w działaniach militarnych do 10 września generała Kazimierza Sosnkowskiego. Na szczeblu związków operacyjnych krytykował generałów Stefana Dąba-Biernackiego oraz Kazimierza Fabrycego. Pierwszemu zarzucał „brak kompetencji oraz tchórzostwo” (po bitwie pod Tomaszowem Lubelskim²²), a drugiemu porzucenie wojska (miał być chory) i oddanie dowództwa. Krytyce podlegały decyzje Naczelnego Wodza i gen. Stachiewicza (szef Sztabu Naczelnego Wodza), którzy byli pobłażliwi wobec generałów, np. gen. Juliusza Rómmla, który opuścił Armię „Łódź” i objął dowodzenie Armią „Warszawa”. Negatywne oceny za kampanię wrześniową powinien otrzymać generał Władysław Bortnowski („winny klęski w dwóch wielkich bitwach” – Bory Tucholskie²³ i Bzura²⁴). Przychylniej należy przyjąć dowodzenie kontradmirała Józefa Unruga i gen. Emila Krukowicza-Przedzimirskiego oraz uznawanego za symbol wojny obronnej w 1939 r. gen. Tadeusza Kutrzeby („zwrot zaczepny” nad Bzurą²⁵). Na wyróżnienie zasłużyli: dowódca SGO gen. Franciszek Kleeberg (bitwa pod Kockiem²⁶) oraz gen. Antoni Szylling „dowodzący w sposób rozważny i optymalny Armią »Kraków«” i gen. Wiktor Thommée – „za umiejętności dowodzenia i organizacji rozbitych oddziałów”. W przypadku dowodzenia grupami operacyjnymi negatywne noty dostali generałowie Skwarczyński i Orlik-Łukoski, a pozytywnie generałowie Stanisław Jagmin-Sadowski, Roman Abraham i Wincenty Kowalski oraz dowódca obrony Warszawy Walerian Czuma. Gorzej wypadli Władysław Anders i Stanisław Grzmot-Skotnicki (Grupa Operacyjna „Czersk”). W grupie dowódców wielkich jednostek na wyróżnienie

²⁰ Autor przedstawia opinie dwóch już nieżyjących historyków: Pawła Wieczorkiewicza i Piotra Staweckiego.

²¹ P. Wieczorkiewicz, *op. cit.*, s. 331–335.

²² Cf. *Tomaszów Lubelski*, [w:] *Boje polskie 1939–1945. Przewodnik encyklopedyczny*, red. K. Komorowski, Warszawa 2009, s. 397.

²³ Cf. *Bory Tucholskie*, [w:] *Boje polskie 1939–1945...*, s. 57–59.

²⁴ Cf. *Bzura*, [w:] *Boje polskie 1939–1945...*, s. 68–72.

²⁵ *Ibidem*, s. 69.

²⁶ Cf. *Kock*, [w:] *Boje polskie 1939–1945...*, s. 164–166.

zasłużyli pułkownicy Stanisław Maczek („nie dał się do końca rozbić przeciwnikowi”) oraz Bronisław Prugar-Ketling – dowodzący 11. Karpacką Dywizją Piechoty, który zasłynął rozbiciem w nocnym uderzeniu zmotoryzowanego pułku SS „Germania”. Pozytywnie należy ocenić dowodzenie poległych generałów: Kustronia i Włada, a także dowódcy 5. DP Juliusza Zaulaufa oraz dowódcy KOP – gen. Wilhelma Orlika-Rückemanna, Leopolda Cehaka (30. DP), Bernarda Monda (6. DP), Zygmunta Piaseckiego (Krakowska Brygada Kawalerii), Franciszka Altera (25. DP) i Zdzisława Przyjałkowskiego (15. DP).

Swoje oceny korpusu generalskiego przedstawił również Piotr Stawecki²⁷, pisząc o marszałku Śmigłym-Rydz: „Niektóre [...] jego rozkazy były spóźnione, a ponadto brak im było zdecydowania i spójności. Nie miał też strategicznej myśli przewodniej, gubił się w szczegółach. Decyzje, które podejmował, przerastały jego możliwości, były ponad jego siły”. O dowodzącym Armią „Poznań” gen. Tadeuszu Kutrzebie: „jako dowódca grupy armii raczej dyskutował i uzgadniał działania z podległym mu dowódcą armii gen. bryg. Władysławem Bortnowskim i dowódcami grup operacyjnych, niż rozkazywał”²⁸. Oceniając gen. Władysława Bortnowskiego, uważał, że przeżył on szok psychiczny, widząc skutki wojny totalnej. Pozytywnie oceniał gen. Antoniego Szyllinga (Armia „Karpaty”) – „w 16-dniowych ciężkich walkach wyprowadzić swoją armię, chroniąc ją od rozbicia”, oraz gen. brygady Franciszka Kleeberga: „potrafił w beznadziejnej sytuacji strategicznej podjąć zamiar zaczepny – marszu na odsiecz stolicy, a później, po jej upadku, stoczyć ostatnią bitwę 1939 r. pod Kockiem”. Wśród pozostałych generałów wyróżnił Wincentego Kowalskiego, który „przebijał się ze swą 1 Dywizją Piechoty Legionów w niezwykle ciężkich warunkach od Pułtusza do Tomaszowa Lubelskiego” oraz gen. Jana Sadowskiego – „dowodził umiejętnie najpierw Grupą Operacyjną »Śląsk« a później »Jagmin« w walkach obronnych i odwrotowych, od granic Górnego Śląska po Tomaszów Lubelski, gdzie został zmuszony do kapitulacji” i Wiktora Thommè, dowódcę Grupy Operacyjnej „Piotrków”, który „podporządkował swoim rozkazom wycofujące się oddziały Armii »Łódź«, wyprowadził ją z kleszczy niemieckich i od 13 do 29 września dowodził obroną Modlina”²⁹. Negatywnie oceniał dowodzenie generałów dywizji Stefana Dąba-Biernackiego i Juliusza Rómmla: „opuścili oni swe stanowiska samowolnie, co *de facto* było ucieczką z pola walki”.

²⁷ P. Stawecki, *Generałowie polscy...*, cz. 1, s. 67–71.

²⁸ Cf. R. Abraham, *Wspomnienia wojenne z nad Warty i Bzury*, Warszawa 1969, s. 14.

²⁹ Cf. *Modlin*, [w:] *Boje polskie 1939–1945...*, s. 251–254.

Generałowie więzieni w niemieckich obozach jenieckich, oflagach, obozach koncentracyjnych

Po zakończeniu działań militarnych związanych z kampanią polską do niemieckiej niewoli trafiło 33 polskich generałów i 1 kontradmirał³⁰. W październiku 1939 r. znaleźli się w oflagu IV B Königstein³¹. Znaczna część z nich do niewoli trafiła po kapitulacji Warszawy i walkach o Modlin. Byli to generałowie dywizji: Juliusz Rómmel, Tadeusz Kutrzeba, Wiktor Thommé³² oraz generałowie brygady: Zdzisław Przyjałkowski, Franciszek Ksawery Alter³³, Władysław Bończa-Uzdowski, Leopold Cehak, Stanisław Michałowski, Roman Abraham, Juliusz Drapella i Edmund Knoll-Kownacki. Generał Władysław Bortnowski do niewoli trafił w czasie wycofywania się dowodzonych przez niego oddziałów w kierunku Warszawy, po bitwie nad Bzurą; Jan Chmurowicz – w okresie, gdy dowodził obroną Przemyśla; Stanisław Taczak – generał w stanie spoczynku, którego aresztowano w Łowiczu (9 IX) – zmierzał do Warszawy, w obronie której zamierzał uczestniczyć; Franciszek Kleberg, dowódca SGO „Polesie”, po bitwie pod Kockiem; Franciszek Dindorf-Ankiewicz, dowódca 10. DP, po bitwie pod Tomaszowem Lubelskim, gdzie dowodził GO swego imienia; Janusz Gąsiorowski, dowódca 7. DP w niewoli po walkach pod Częstochową; Jan Kurczewski – dowódca rezerwowej GO w Armii „Prusy”; Wincenty Kowalski – dowódca 1. Dywizji Piechoty Legionów oraz GO „Wyszków”; Bruno Olbrycht – dowódca 39. DP (Rezerwowej) – w niewoli znalazł się po kapitulacji w walkach pod Terespołem (27 IX) oraz kontradmirał Józef Unrug – dowodzący obroną Helu (kapitulacja 2 X), którego przeniesiono do Oflagu XVIII C Spittal an der Drau. Władze niemieckie starały się pozyskać kontradmirała Unruga, który stanowczo odmówił powrotu do oddziałów Kriegsmarine³⁴.

³⁰ A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 172–175.

³¹ D. Kisielewicz, *op. cit.*, s. 6–63.

³² Dowódca obrony Modlina. Aresztowany w dniu 7 XI 1939 r. Niemcy nie dotrzymali podpisanych przez generała warunków kapitulacji twierdzy Modlin, gwarantujących żołnierzom możliwość powrotu do domów i nie traktowania ich jak jeńców wojennych.

³³ Brał udział w walkach w obronie Warszawy (25. DP). W niemieckiej niewoli po kapitulacji stolicy. Miał możliwość odlotu samolotem poza rejon walk, z czego nie skorzystał, zostając ze swymi żołnierzami. Z. Mierziński, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, t. I (A–G), Warszawa 2012, s. 22.

³⁴ S. Nowak, *Niechciani generałowie. Sosabowski, Maczek, Bor-Komorowski i inni. Powojenne losy polskich oficerów*, Warszawa 2018, s. 88–89.

W kwietniu 1942 r. 31 generałów przeniesiono do Oflagu VII A Murnau³⁵, a gen. bryg. Jana Chmurowicza do Oflagu II C Woldenberg. W czasie pobytu w oflagu w Murnau zmarło trzech polskich generałów: Juliusz Zulauf (21 V 1943), Czesław Młot-Fijałkowski (17 IV 1944) oraz Franciszek Ksawery Alter (23 I 1945) – ten ostatni w szpitalu w Garmisch-Partenkirchen. W dniu 5 kwietnia 1941 r. w szpitalu w Weisser Hirsch koło Drezna zmarł na chorobę serca gen. bryg. Franciszek Kleeberg. Z kolei gen. bryg. Bruno Olbrycht, ze względu na stan zdrowia, został przewieziony do Szpitala Ujazdowskiego w Warszawie. Określony jako inwalida, w 1942 r. został zwolniony z niewoli. Zaangażował się w działalność konspiracyjną w ramach AK³⁶.

Poza oflagami hitlerowcy więzili polskich generałów również w ciężkich więzieniach i obozach koncentracyjnych. W 1942 r. na Pawiaku, warszawskim więzieniu śledczym, z rąk gestapo zginęli generałowie Franciszek Białokur i Edward Szpakowski, a także Stanisław Rostworowski, nominowany na stopień gen. bryg. w 1943 r. W obozach koncentracyjnych znaleźli się generałowie: gen. dyw. Bolesław Roja – zamordowany w Sachsenhausen 27 maja 1940 r., gen. Józef Wencel – zamordowany w obozie koncentracyjnym w Auschwitz w 1943 r., gen. Mieczysław Trojanowski „Rys” – zmarł w Mauthausen 4 kwietnia 1945 r., gen. Stefan Rowecki „Grot” – zamordowany w sierpniu 1944 r. w Sachsenhausen, a także tytułarny gen. bryg. Radosław Dzierżykraj-Stokalski – w obozie koncentracyjnym Dora w górach Harzu, gdzie zmarł w marcu 1945 r. w rezultacie tortur i panującego głodu. W obozie tym zmarł również 9 marca 1945 r. gen. dyw. w stanie spoczynku Ignacy Kazimierz Ledóchowski. W Forcie VII w Poznaniu więziony był gen. broni Kazimierz Raszewski (zmarł 14 stycznia 1941 r.). W okresie powstania warszawskiego w różnych okolicznościach zginęli lub zmarli generałowie: Mikołaj Majewski (podczas bombardowania Szpitala Ujazdowskiego), Kajetan Olszewski (zmarł podczas powstania) i Robert Reyman (zginął od ostrzału artylerii niemieckiej)³⁷.

W sowieckich więzieniach, obozach śmierci i łagrach

W dniu 19 września 1939 r. ludowy komisarz obrony ZSRS Kliment Woroszyłow wydał rozkaz przekazania wszystkich polskich jeńców do dyspozycji NKWD. Oficerów, policjantów i część cywilów odizolowano w obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku. Po zakończeniu działań wo-

³⁵ Cf. D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015, s. 179.

³⁶ W.K. Cygan, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. III (L–O), Warszawa 2006, s. 240.

³⁷ A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 175.

jennych w 1939 r. w niewoli sowieckiej znalazło się prawdopodobnie 45 generałów i 2 kontradmirałów WP oraz ks. dziekan generalny WP Karol Bogucki.

Byli to oficerowie służby czynnej (10): Władysław Anders, Mieczysław Boruta-Spiechowicz, Aleksander Kowalewski, Kazimierz Orlik-Łukoski, Marian Przewłocki, Piotr Skuratowicz, Mieczysław Smorawiński, Michał Tokarzewski-Karaszewicz, Jerzy Wołkowicki i kontradmirał Xsawery Czernicki oraz 38 generałów będących w stanie spoczynku.

Spośród 14 generałów i admirałów WP więzionych w obozach w Kozielsku i Starobielsku NKWD zamordowała 12 (w kwietniu/maju 1940 r.)³⁸. W tym gronie byli generałowie służby czynnej, zamordowani w Katyniu (jeńcy z Kozielska)³⁹: Mieczysław Smorawiński oraz kontradm. Xawery Czernicki, a także znajdujący się w stanie spoczynku: Bronisław Bohatyrowicz, Henryk Minkiewicz oraz zamordowani w Charkowie (jeńcy Starobielska) – generałowie służby czynnej Aleksander Kowalewski⁴⁰, Kazimierz Orlik-Łukoski⁴¹, Piotr Skuratowicz i Konstanty Plisowski⁴², oraz będący w stanie spoczynku Stanisław Haller, Franciszek Sikorski, Leonard Skierski.

W więzieniach w Związku Sowieckim w Chersoniu, we Lwowie, w Mińsku Białoruskim, Odessie, Tobolsku, Karagandzie i innych nieznanych miejscach zagłady zmarli lub zostali zamordowani generałowie: Bronisław Babiański, Leon Billewicz, Romuald Dąbrowski, Kazimierz Dzierżanowski, Franciszek Farby, Stanisław Haller, Stanisław Hławaty, Kazimierz Horoszkiewicz, Albin Jasiński, Adolf Jastrzębski, Władysław Jędrzejewski, Władysław Jung, Szymon Kurz, Mieczysław Linde, Juliusz Malczewski-Tarnawa, Franciszek Paulik, Edward Piotrowski, Rudolf Prich,

³⁸ Pośmiertnie na wyższe stopnie generalskie awansowano *Postanowieniem Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o nadaniu stopni generalskich z dnia 5 października 2007 r.*, Monitor Polski, 16 XI 2007, nr 85, poz. 885. Na stopień generała broni: gen. dyw. Haller Stanisław, gen. dyw. Minkiewicz-Odrowąż Henryk, gen. dyw. Skierski Leonard. Generałami dywizji mianowano: gen. bryg. Billewicz Leon, gen. bryg. Bohatyrowicz Bronisław, gen. bryg. Kowalewski Aleksander, gen. bryg. Łukoski-Orlik Kazimierz, gen. bryg. Plisowski-Odrowąż Konstanty, gen. bryg. Sikorski Franciszek, gen. bryg. Skuratowicz Piotr, gen. bryg. Smorawiński Mieczysław i na stopień wiceadmirała kontradm. Czernicki Xawery. 76 pułkowników i 1 komandora awansowano do stopnia generała brygady i kontradmirała.

³⁹ J. Tucholski, *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991, *passim*.

⁴⁰ *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, red. J. Tucholski, Warszawa 2003, s. 252.

⁴¹ Z. Gnat-Wieteska, *Generał brygady Kazimierz Orlik-Łukowski*, Pruszków 2018.

⁴² W dniach 24–28 IX dowodził Nowogródzką Brygadą Kawalerii, która staczała walki tak z Niemcami, jak i z Sowietami (w rejonie Róży Różańskiej). Dnia 28 IX dostał się do niewoli radzieckiej. *Charków. Księga Cmentarna...*, s. 420.

Wojciech Rogalski, Jan Sawicki, Stanisław Sołłohub-Dowoyno, Tadeusz Sulmirski, Stefan Suszyński, Marian Zaruski, Tadeusz Żukowski i kontradm. Tomasz Nejman oraz dziekan generalny WP ks. Karol Bogucki i awansowany pośmiertnie Juliusz Kolmer. Ogółem życie w Związku Sowieckim straciło około 33 generałów, 2 admirałów i ks. dziekan polowy WP.

W szeregach Armii Polskiej powstałej w ZSRS po układzie Sikorski–Majski (30 VII 1940) i umowie wojskowej z 14 sierpnia 1941 r.⁴³ znalazło się 10 generałów: Władysław Anders, Mieczysław Boruta-Spiechowicz, Marian Januszajtis-Żegota, Czesław Jarnuszkiewicz, Wacław Przeździecki, Kazimierz Radziwiłowicz, Jakub Salicki (tyt. gen. bryg.), Wacław Suchodolski, Michał Tokarzewski-Karaszewicz, Jerzy Wołkowicki. W przypadku gen. Jerzego Wołkowickiego o jego losie mogła zdecydować służba w armii carskiej. W okresie bitwy pod Cuszimą (1905), generał (wówczas w stopniu miedzmana) opowiedział się za walką z japońską flotą wojenną. Nawet w sowieckiej Rosji (dzięki powieści *Czuszima* Aleksieja Nowikowa-Priboja) słynne stało się jego stanowisko: „Walczyć do końca, a potem wysadzić okręt”. Być może fakt ten zdecydował, że nie zginął w Katyniu⁴⁴. Kilku innych generałów przedostało się samodzielnie do Palestyny (Marian Przewłocki) lub wrócili do okupowanej Polski (Teodor Bałaban).

Internowani

Po klęsce wrześniowej generałowie chcący uniknąć niewoli niemieckiej lub sowieckiej próbowali przedostać się do sojuszniczej Francji. Ich drogi były różne. Najczęściej wybierano Rumunię lub Węgry. Przez terytorium Rumunii przedostali się na zachód Europy generałowie: Józef Haller, Władysław Kalkus, Jakub Krzemieński, Maksymilian Kamski-Milan, Kazimierz Schally, Lucjan Żeligowski i Stanisław Rouppert⁴⁵.

Wódz Naczelny, marszałek Edward Śmigły-Rydz, po przekroczeniu rzeki Czeremosz został internowany w Rumunii (18 IX 1939), w miejscowości Craiova, a następnie w Dragoslavele, skąd zbiegł do kraju⁴⁶. Obok marszałka Śmigłego-Rydza na terenie Rumunii internowano 28 generałów. Większość z nich w Băile Herculene.

⁴³ W. Materski, *Na widcie...*, s. 633 i nn.

⁴⁴ S. Nowak, *op. cit.*, s. 53–54.

⁴⁵ P. Stawiecki, *Generałowie polscy...*, cz. 2, s. 94.

⁴⁶ R. Mirowicz, *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988, s. 245.

Z Rumunii, oprócz marszałka Śmigłego-Rydza i Wacława Stachewicza, zbiegli lub uzyskali zgodę na opuszczenie miejsca internowania: Felicjan Sławoj Składkowski (1940, za zgodą władz polskich na emigracji i Naczelnego Wodza⁴⁷), Tadeusz Kasprzycki (1944⁴⁸); w 1940 r. przez Bułgarię i Turcję przedostali się na Zachód m.in. Janusz de Beurine, Rudolf Dreszer, Kazimierz Fabrycy, Janusz Głuchowski, Jan Jur-Gorzechowski, Tadeusz Kossakowski, Stanisław Kwaśniewski, Tadeusz Malinowski, Karol Masny, Stanisław Miller, Aleksander Narbut-Łuczyński, Stanisław Ujejski i Józef Zajac. W Rumunii śmiercią samobójczą w 1940 r. zmarł gen. bryg. Mieczysław Maciejowski (pochowany w Băile Herculane)⁴⁹.

Po przystąpieniu Rumunii do paktu antykominternowskiego w styczniu 1941 r. władze w Bukareszcie wydały Niemcom 11 polskich generałów: gen. broni Leona Berbeckiego oraz generałów brygady: Mieczysława Dąbkowskiego, Stanisława Kozickiego, Henryka Kroka-Paszkowskiego, Mieczysława Mackiewicza, Teofila Marscha, Stefana Pasławskiego, Stanisława Skwarczyńskiego, Stefana Strzemińskiego, Aleksandra Szychowskiego i Mikołaja Waraksiewicza. Generałów tych przeniesiono do Oflagu VI B Dössel, gdzie przebywali aż do wyzwolenia⁵⁰. W miejscu internowania do końca wojny pozostał jedynie Aleksander Litwinowicz⁵¹.

⁴⁷ W dniu 24 XI 1940 r. Naczelnny Wódz wydał zgodę na przyjęcie Składkowskiego w szeregi armii. Skierowano go do Ośrodka Zapasowego Samodzielnej Brygady Strzelców Karpackich gen. Stanisława Kopańskiego w Palestynie. Cf. M. Sioma, *Obcy wśród swoich: losy gen. dyw. Sławoja Felicjana Składkowskiego w latach 1939–1941*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia” 2005, t. LX, s. 193–207.

⁴⁸ O możliwość powrotu do służby czynnej do Naczelnego Wodza zwrócił się gen. Kasprzycki. W odpowiedzi na prośbę gen. Sikorski pisał: „Opinia w Wojsku, na emigracji, w Kraju, widzi w Panu jednego z głównych sprawców naszej klęski. Powołać Pana do służby czynnej w nowym Wojsku Polskim nie mogę. Pan jest odpowiedzialny za nieprzygotowanie Narodu i Wojska do wojny nowoczesnej, a więc i za poniesioną przez nas klęskę, która nie jest wolna od hańby. Niech Pan Generał pozostaje w Baile Herculane. Ojczyzna nie chce jego usług. Jego zjawienie się wśród Wojska mogłoby wywołać odruchy, do których nie wolno mi dopuścić”. Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Prezydium Rady Ministrów, t. VI, k. 24.

⁴⁹ F.S. Składkowski, *Nie ostatnie słowo oskarżonego. Wspomnienia i artykuły*, Warszawa 2003, s. 370.

⁵⁰ D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy...*, s. 64–65.

⁵¹ P. Stawicki, *Generałowie polscy...*, cz. 2, s. 93–94. Litwinowicz nie ubiegał się o przyjęcie do służby czynnej. Na postawę generała zaważyły jego decyzje z okresu przedwojennego, kiedy był szefem administracji i wiceministrem. Generał miał poślubić Rosjanę, która poleciła mu Smysłowskiego na prokurenta fabryki lotniczej „Avia” na Okęciu, produkującej sprzęt wojskowy. Po wybuchu II wojny światowej okazało się, że ów prokurent naprawdę nazywa się Borys von Smyslovsky-Holmston i był rezydentem Abwehry. J. Wilczur-Garztecki, *Armia Krajowa i nie tylko. Za i przeciw. Opowieści oficera kontrwywiadu*, Wrocław 2006, s. 41.

Władze węgierskie, podobnie jak rumuńskie, internowały część polskich żołnierzy, w tym 12 generałów. W tym gronie znalazł się gen. broni Kazimierz Sosnkowski, który przedostał się do Francji. Większości z generałów udało się opuścić Węgry. Okupację na Węgrzech przeżył gen. bryg. Józef Daniec – po wojnie zamieszkał we Francji. Z kolei gen. bryg. Stefan Hubicki po wkroczeniu Niemców na Węgry przedostał się na Słowację. Część generałów zapłaciła najwyższą cenę, cenę życia: gen. bryg. Jan Srzednicki-Koźłataj został zabity przez Niemców w Budapeszcie w marcu 1944 r. za organizowanie pomocy medycznej dla okupowanego kraju⁵², gen. bryg. Mieczysław Ryś-Trojanowski, którego Węgrzy internowali w twierdzy Komarno – aresztowany przez Niemców, zginął w obozie koncentracyjnym (4 kwietnia 1945 r. w Mauthausen).

Żołnierze polscy byli także internowani w Szwajcarii. Dotyczyło to żołnierzy z 2. Dywizji Strzelców Podhalańskich (Pieszych)⁵³. Razem z gen. bryg. Bronisławem Prugarem-Ketlingiem internowano również gen. bryg. Wacława Scaevolę-Wieczorkiewicza, który po upadku Francji znalazł się w Szwajcarii⁵⁴. Polscy żołnierze byli również internowani na Litwie (gen. bryg. Wacław Przeździecki – następnie więziony przez NKWD), Łotwie, w Estonii, Szwecji i we Włoszech oraz (po klęsce Francji) w Hiszpanii.

Poza wojskiem (służbą czynną)

Część generałów przedwrześniowych (26), którzy dotarli na Zachód w czasie wojennej zawieruchy, nie miała przydziału do służby czynnej. Przyczyny takiego statusu były różne: podeszły wiek, brak wyższych etatów dowódczych (ze względu na liczebność wojska) czy rodowód polityczny (radykalni pilsudczycy). Losy tych generałów były w wielu przypadkach skomplikowane. Również na uchodźstwie prowadzono rozgrywki polityczne, których rezultatem było odsunięcie od możliwości dalszej służby w polskich oddziałach wojskowych⁵⁵. Powstały miejsca „odosobnienia”, w których znaleźli się niewygodni oficerowie sanacyjni. Elity polityczne

⁵² M. Bielski, *Generał brygady dr Jan Koźłataj-Srzednicki (1883–1944). Żołnierz, lekarz, komendant Centrum Wyszczepienia Sanitarnego*, Toruń 2012.

⁵³ *Zbiór. Internowani żołnierze 2DSP w Szwajcarii 1940–1945, [1946–2010] III – 1/1. Archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu*, Rapperswil 2013 (2017).

⁵⁴ D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy...*, s. 19; A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 180–182.

⁵⁵ A. Wojtaszak, *op. cit.*, s. 182–184. Na ten temat istnieje kilka opracowań: T. Münnich, *Cerizay i Rothesay*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 78, s. 226–229; J. Zuziak, *Obozy izolacyjne w Rothesay i Tignabruaich. Z historii Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii*, „Mars” 1995, nr 3, s. 75–90; M. Dymarski, *Polskie obozy odosobnienia we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1939–1942*, „Dzieje Najnowsze” 1997, R. XXIX, z. 3, s. 113–127; A. Grzywacz, M. Kwiecień, *Sikorszczyzy kontra sanatorzy 1939–1940. Z dziejów konfliktów politycznych*

i wojskowe, które odpowiadały za klęskę w 1939 r., a znalazły się na emigracji, traciły swoje uprzywilejowane pozycje, głosiły zarzut politycznego rewanżyzmu kierowany wobec Naczelnego Wodza, gen. Władysława Sikorskiego, i przedwojennej opozycji. I rzeczywiście, podjęto szereg działań, których celem miało być znalezienie winnych klęski wrześniowej. Już 10 października 1939 r. powołano Komisję do rejestracji faktów i zbierania dokumentów, którą przekształcono 30 maja 1940 r. w Komisję powołaną w związku z wynikami kampanii wrześniowej (tzw. komisja Winiarskiego). W dniu 29 listopada 1939 r. przy Ministerstwie Spraw Wojskowych powstało Biuro rejestracyjne pod kierunkiem płk. Izydora Modelskiego⁵⁶. Problem narastał już we Francji, gdzie w celu izolowania wpływowej grupy sanacyjnej stworzono obóz w Cerizay, z zakazem opuszczania miejscowości i koniecznością codziennego meldowania się w komendanturze obozu. Z grupy generalskiej w obozie tym znalazł się gen. dyw. Stefan Dąb-Biernacki – inspektor armii we Lwowie i dowódca Armii „Prusy”, gen. bryg. Stanisław Kwaśniewski – inspektor do prac w GISZ, gen. bryg. Ludomił Rayski – do marca 1939 r. dowódca Lotnictwa, gen. bryg. Stanisław Rouppert – szef Departamentu Zdrowia Ministerstwa Spraw Wojskowych. Po klęsce Francji zasada izolacji zwolenników sanacji została przeniesiona na teren Wielkiej Brytanii. Na rozkaz gen. Mariana Kukiela, p.o. dowódcy Obozów i Oddziałów WP w Szkocji (z 11 sierpnia 1940 r.), utworzono na wyspie Bute w miejscowości Rothesay obóz dla oficerów bez przydziału. W obozie na wyspie Bute, poza wymienionymi wcześniej, znaleźli się także gen. dyw. Kazimierz Ładoś, gen. bryg. Janusz Beaurain, tyt. gen. bryg. Jerzy Ferek-Błeszczyński oraz generałowie brygady: Mikołaj Osikowski, Karol Masny, Kazimierz Schally (szef Gabinetu Wojskowego Prezydenta RP), Sergiusz Zahorski i Adam Korytowski. W grupie „pensjonariuszy” znalazł się także gen. dyw. Stefan Dąb-Biernacki. Na znak protestu w lipcu 1940 r. zwrócił się do Naczelnego Wodza o przeniesienie w stan spoczynku. Zarzucono mu m.in. kierowanie spiskiem przeciwko gen. Sikorskiemu, za co został skazany na cztery lata pozbawienia wolności. Po roku został zwolniony z więzienia z powodu stanu zdrowia. Po śmierci gen. Władysława Sikorskiego w katastrofie gibraltarskiej (w lipcu 1943 r.), za zgodą Naczelnego Wodza gen. Kazimierza Sosnkowskiego, wyjechał do Irlandii⁵⁷. Tragedii II wojny światowej dopełnia fakt popełnienia samobójstwa w Nowym Jorku przez gen. bryg. Bolesława Wieniawę-Długoszowskiego.

uchodźstwa polskiego, „Kultura” 1999, nr 127, s. 63–127; S. Mękarski, *Zapiski z Rothesay 1940–1942*, oprac. A. Adamczyk, Londyn–Piotrków Trybunalski 2003.

⁵⁶ Dokumenty prac nad przyczynami klęski w 1939 r. znajdują się w Instytucie Polskim i Muzeum im. Gen. Sikorskiego w Londynie. Zespół: Relacje z Kampanii 1939 r., sygn. B.I, https://pism.org.uk/img/archiwum/inwentarze/B_I.pdf (dostęp: 28 IV 2023).

⁵⁷ Postawiono mu zarzuty z artykułów 57 i 64 kodeksu karnego wojskowego za agitację przeciwko gen. Władysławowi Sikorskiemu, za co został skazany na dwa lata i sześć miesięcy

Podsumowanie

W służbie czynnej WP we wrześniu 1939 r. znajdowało się 98 generałów. W okresie kampanii wrześniowej zginęło pięciu z nich. W hitlerowskich więzieniach, obozach jenieckich i koncentracyjnych oraz w czasie powstania warszawskiego zmarło, zostało zabitych lub zamordowanych 16 generałów armii przedwrześniowej. Z kolei pod okupacją sowiecką zmarło lub zostało zabitych 37 generałów i 2 admirałów Wojska Polskiego.

Wojna obronna Polski w 1939 r. pokazała, że niektórzy generałowie nie wykazali właściwych umiejętności do prowadzenia działań wojennych na wyznaczonych funkcjach dowódczych (Stefan Dąb-Biernacki, Juliusz Rómmel, Władysław Bortnowski czy sam głównodowodzący marszałek Edward Śmigły-Rydz), inni z kolei wyróżniali się dużymi zdolnościami (Antoni Szyling, Wiktor Thommée, Tadeusz Kutrzeba, Edmund Knoll-Kownacki, Kazimierz Sosnkowski czy awansowani do stopni generalskich za wojnę obronną Polski w 1939 r. – Stanisław Maczek i Edward Prugar-Ketling).

Podczas wojny część oficerów została awansowana na wyższe stopnie generalskie. W dniu 24 grudnia 1940 r. na stopień gen. broni awansowano Władysława Sikorskiego. Generałami dywizji zostali: Marian Włodzimierz Kukiel (3 V 1940), Władysław Anders (18 VIII 1941), Jerzy Włodzimierz Świrski (wiceadmirał – 19 I 1941) oraz Józef Ludwik Zajac (3 V 1942), Michał Tokarzewski-Karaszewicz (1 I 1943), Franciszek Kleeberg (1 I 1943), Stefan Grot Rowecki (1 I 1944), Tadeusz Kossakowski (30 V 1944), Stanisław Kopański (23 X 1944). W dniu 1 czerwca 1945 r. awansowano: Janusza Głuchowskiego, Stanisława Władysława Maczka oraz Bronisława Regulskiego⁵⁸.

pozbawienia wolności i osadzony w więzieniu brytyjskim. L. Kania, *Dylematy wojskowej Temidy. Problemy orzecznicze sądów wojennych Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2014, nr 2, s. 82–83.

⁵⁸ Lista generałów mianowanych na uchodźstwie 1940–1974, „Zeszyty Historyczne” 1981, nr 58, s. 222–223.

Bibliografia (Bibliography)

Źródła archiwalne

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

Zespół: Prezydium Rady Ministrów, sygn. PRM.6, https://pism.org.uk/img/archiwum/dokumenty/PRM_006.pdf (dostęp: 22 IV 2023)

Zespół: Relacje z Kampanii 1939 r., sygn. B.I, https://pism.org.uk/img/archiwum/inwentarze/B_I.pdf (dostęp: 28 IV 2023)

Źródła drukowane

Abraham R., *Wspomnienia wojenne znad Warty i Bzury*, Warszawa 1969.

Agresja sowiecka na Polskę w świetle dokumentów, siedemnasty wrzesień 1939 r., t. I, Warszawa 1994.

Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, red. J. Tucholski, Warszawa 2003.

Lista generałów mianowanych na uchodźstwie 1940–1974, „Zeszyty Historyczne” 1981, nr 58, s. 222–227.

Mękarski S., *Zapiski z Rothesay 1940–1942*, oprac. A. Adamczyk, Londyn–Piotrków Trybunalski 2003.

Notatka (pisana ręką min. Szembeka) z konferencji u marszałka Piłsudskiego w dniu 12.IV.1934, [w:] *Diariusz i teki Szembeka*, t. I, Londyn 1964, s. 155.

Postanowienie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej o nadaniu stopni generalskich z dnia 5 października 2007 r., Monitor Polski, 16 XI 2007, nr 85.

Rybka R., Stepan K., *Rocznik oficerski 1939. Stan na dzień 23 marca 1939*, Kraków 2006.

Składkowski F.S., *Nie ostatnie słowo oskarżonego. Wspomnienia i artykuły*, Warszawa 2003.

Świtalski K., *Diariusz 1919–1935*, Warszawa 1992.

Tucholski J., *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991.

Zbiór. Internowani żołnierze 2DSP w Szwajcarii 1940–1945, [1946–2010] III – 1/1. Archiwum Muzeum Polskiego w Rapperswilu, Rapperswil 2013 (2017).

Opracowania

Bielski M., *Generał brygady dr Jan Kottłataj-Srzednicki (1883–1944). Żołnierz, lekarz, komendant Centrum Wyszukolenia Sanitarnego*, Toruń 2012.

Bieszanow W., *Czerwony Blitzkrieg 1939–1940*, Warszawa 2015.

Boje polskie 1939–1945. Przewodnik encyklopedyczny, red. K. Komorowski, Warszawa 2009.

- Cygan W.K., *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny*, t. III (L–O), Warszawa 2006.
- Dębski S., *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2007.
- Dymarski M., *Polskie obozy odosobnienia we Francji i Wielkiej Brytanii w latach 1939–1942*, „Dzieje Najnowsze” 1997, R. XXIX, z. 3, s. 113–127.
- Forczyk R., *Fall Weiss. Najazd na Polskę w 1939*, Poznań 2019.
- Gnat-Wieteska Z., *Generał brygady Kazimierz Orlik-Łukowski*, Pruszków 2018.
- Grzelak C., *Kresy w czerwieni 1939*, Warszawa 2008.
- Grzelak C., Stańczyk H., *Kampania polska 1939 r.*, Warszawa 2005.
- Grzywacz A., Kwiecień M., *Sikorszczycy kontra sanatorzy 1939–1940. Z dziejów konfliktów politycznych uchodźstwa polskiego*, „Kultura” 1999, nr 127, s. 63–127.
- H.P., *Śp. Generał Kustron dowódca 21. Dywizji Piechoty Górskiej*, „Bellona” 1941, nr 9, s. 20–25.
- Jaskulski W., *Generał brygady Józef Konstanty Olszyna-Wilczyński (1890–1939)*, Włocławek 2013.
- Jurga T., *Obrona Polski 1939*, Warszawa 1990.
- Kania L., *Dylematy wojskowej Temidy. Problemy orzecznicze sądów wojennych Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie w latach II wojny światowej*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 2014, nr 2, s. 5–36.
- Kisielewicz D., *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015.
- Kisielewicz D., *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998.
- Królikowski B., *Generał Mikołaj Boltuć*, Warszawa 2009.
- Kuropieska J., *Osamotnieni, lecz nie ugięci...*, [w:] A. Zawilski, *Bitwy polskiego września*, Kraków 2009.
- Materski W., *Na widencie. II Rzeczpospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Mierzwiński Z., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, t. I–IV, Warszawa 2012–2014.
- Mierzwiński Z., *Wrzesień w oczach generałów*, „Niepodległość i Pamięć” 2009, t. XVI, nr 2(30), s. 249–262.
- Mirowicz R., *Edward Rydz-Śmigły. Działalność wojskowa i polityczna*, Warszawa 1988.
- Moczulski L., *Wojna Polska 1939*, Warszawa 2009.
- Münnich T., *Cerizay i Rothesay*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 78, s. 226–229.
- Nowak S., *Niechciani generałowie. Sosabowski, Maczek, Bor-Komorowski i inni. Powojenne losy polskich oficerów*, Warszawa 2018.

- Polskie Siły Zbrojne w drugiej wojnie światowej*, t. I (*Kampania wrześniowa 1939*), cz. 1 (*Polityczne i wojskowe położenie Polski przed wojną*), Londyn 1951; cz. 4 (*Przebieg działań od 15–18 września*), Londyn 1986.
- Sioma M., *Obcy wśród swoich: losy gen. dyw. Sławoja Felicjana Składkowskiego w latach 1939–1941*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F – Historia” 2005, t. LX, s. 193–207.
- Stawecki P., *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne*, cz. 1, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, t. XV, nr 2, s. 51–76; cz. 2, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2014, t. XV, nr 3, s. 92–113.
- Stawecki P., *Generałowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945*, Warszawa 2010.
- Szawłowski R., *Wojna polsko-sowiecka 1939*, t. I, Warszawa 1997.
- Wieczorkiewicz P., *Ostatnie lata Polski niepodległej. Kampania 1939 roku*, Łomianki 2014.
- Wilczur-Garztecki J., *Armia Krajowa i nie tylko. Za i przeciw. Opowieści oficera kontrwywiadu*, Wrocław 2006.
- Wojtaszak A., *Generalicja Wojska Polskiego w latach 1935–1939. (Analiza grupy funkcjonalno-dyspozycyjnej)*, Szczecin 2018.
- Zawilski A., *Bitwy polskiego września*, Kraków 2009.
- Zuziak J., *Obozy izolacyjne w Rothesay i Tignabruaich. Z historii Polskich Sił Zbrojnych w Wielkiej Brytanii*, „Mars” 1995, nr 3, s. 75–90.

Notka o autorze

Dr hab. Andrzej Wojtaszak, prof. US – historyk i politolog, pracownik Instytutu Nauk o Polityce i Bezpieczeństwie na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu Szczecińskiego.

Zainteresowania naukowe: historia wojskowości, biografistyka, myśl polityczna, stosunki międzynarodowe.

andrzej.wojtaszak@usz.edu.pl